

HEGEL'İN MİSTİSİZM VE PANTEİZM GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE*

Yazan: Siegfried Wollgast

*Çeviren: Yrd.Doç.Dr. Naim ŞAHİN***

Abstract

Hegel's Views on Mysticism and Pantheism

Siegfried Wollgast, in this article, makes some analyses concerning the views of Hegel on mysticism and pantheism.

The relations between mysticism and panthism have been stressed by taking the historical process into account. By the way some information have been given regarding Eastern and Western mysticism briefly. Mysticism and pantheism have similar lines in terms materialistik and idealistik development, this issue was pointed out in this work. Meanwhile mystic and phanteistic thoughts take place which emerged in Germany. It is also stressed that Hegels philosophie is a pantheistic philosophy meanwhile his philosophy appears in a pietic way. In spite of this fact his philosophy as a whole is worthwhile and shold be investigated. And it is necessary to think about it.

* Bu çeviri Siegfried Wollgast;"Zu Hegels Auffassungen von Mystik und Pantheismus", Wissenschaftliche Zeitschrift, 21. Jahrgang, Heft 1, Gesellschafts-und Sprachwissenschaftliche Reihe, Hegel und die Französische Revolution, Friedrich-Schiller Universität Jena1972'dan alınmıştır.

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Öğretim Üyesi.

“Orta Çağ” Felsefesinin ortaya çıkışıyla ilgili tartışmada G.F.W.Hegel, KİLİSE Skolastiklerinden farklı bir yaklaşım öne sürerek çağdaş mistiklere dikkat çeker.

“Bu dönem mistiklerinde, mistisizm olarak da tanımlanabilen, gerçek felsefe yapmayı buluruz. Böyle bir felsefe yapma, içtenliğe kadar uzanır ve Spinozacılıkla büyük bir benzerlik arz eder.”¹

Hegel'in vurguladığına göre, bu mistisizmin temsilcileri felsefe yapmayı Yeni Eflatunculuk biçiminde –daha önceden Johann Scotus Eriugena da olduğu gibi- devam ettirmişlerdir. Başka bir yerde de Hegel, mistisizm ile panteizm ilişkisini açıkça vurgulamıştır. Onun düşüncesine göre gerçekte;

“İki nokta arasında ayırım yapılabilir: Bunlar, fenomenin sonluluğu için mutlak ve tanrısal olan olarak, cevherin farklı ilişkisinde temellerini bulur...Bu ilişki ilk basamakta her türlü parçacıktan kurtarılmış bütün ve bir olarak cevher, onu ortaya çıkaran ve canlandıran ruh olarak belirli fenomenlere içkin (immanent) olabilecek ve bu içkinlikte olumlamacı (afirmativ) anlık olarak bakılacak ve kendisini veren sujeden hareketle bütün bu nesnelere sevgiyle dalış sayesinde bunlarda barınan bir varlık olarak algılanır ve tasvir edilir. Bu, başlangıçları açısından, önce Hindistan'da, daha sonra parlak bir biçimde İslam'da ve Onun mistik sanatında, ayrıca son noktada derin öznel bir tarzda Hıristiyan mistisizminin bazı görünüşlerinde yeniden bulabileceğimiz tarzda yüksek panteizm sanatını ortaya koyar.”²

Esasen mistisizm ve panteizm arasında yakın bir ilişki görülebilir. Mistisizm İlk Çağ'dan Marksizmin ortaya çıkışına kadar tarihin her döneminde, teorik düşüncenin temel taşı olmuştur. Her halükarda o, dinsel/idealist dünya görüşünün bir biçimidir. Ancak kendi içinde çelişkili tarafları birleştirir:

“Bunlar, objektif, dini-felsefi İdealizm, panteizm durumları, dinginci ve aktivist özellikleri ve hatta ateizme ait belirli eğilimlerle birlikte hakim olan aşırı öznel özelliklerdir.”³

¹ G.W.F.Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Dritter Band, Stuttgart, 1928, s.195. Konumuzun asıl olarak Hegel'in Felsefe Tarihi'nden hareketle inceliyoruz. Gençlik yazıları ve panteizme ilişkin değişik yerlerdeki notlarını dikkate almadık.

² G.W.F.Hegel, Aesthetik, Band I, Berlin und Weimar 1965, s.315

³ Philosophisches Wörterbuch, Band II, Leipzig, 1969, Panteizm ve Mistisizm için bkz. S.Wollgast, Sebastian Franckund seine Wirkung auf die Entwicklung des Panteismus in Deutschland. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften Berlin im Druck; S.Wollgast, Problem des Panteismus im 16. Jahrhundert, In:Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Gos.-und Sprachwiss. Reihe 19. Jg. (1970), W.5, s. 945-953.

Duruma göre, hangi yönler ya da eğilimler ön plana çıkarılırsa, mistisizmin ilerlemeci veya reaksiyoner, ortodoks (sünni) veya heterodoks (ehl-i bid'at) yönleri ağır basar. Din adamı ve kiliseden uzaklaşma, Tanrı'ya inancın kaybı, insan ve doğanın mistisizmde özellikle bir araya gelmesi, zaman zaman, ilerici sınıf kavgalarına yol açmıştır. Friedrich Engels haklı olarak mistisizmi, feodaliteye karşı bütün Orta Çağ boyunca süre giden devrimci muhalefetin bir biçimi tarzında tanımlar.⁴

Felsefe Tarihi açısından bakıldığında, her ne kadar panteizm kavramı geç ortaya çıkmışsa da, panteistler daha İlk Çağ'dan itibaren vardı. Felsefe'nin temel sorularından hareketle, panteizm genel olarak materyalizme veya idealizme bağlanırsa, o takdirde, bir kırılmaya sebep olunur. Kendi dünya görüşü açısından panteizmin değerlendirilmesi, mevcut sistemlerin somut analizlerini gerektirir. Burada asıl önemli olan, belirli bir dönemde ve belirli bir panteist sistemde Tanrı ve doğa kavramlarından ne anlaşıldığının çözümlenmesidir. Zira, bu her iki kavram, panteist düşüncenin özünü oluşturur. Duruma göre, bu iki kavramın kullanıldığı ya da yorumlandığı hal üzere materyalist ya da idealist bir panteizmden bahsedebiliriz. Tam da Orta Çağ'da, 16. ve 17. yy'da doğrudan mistik bir panteizmden bahsedecek şekilde mistisizm ve panteizm bir birine sıkı sıkıya bağlanır. Bu bağlantının biçimleri burada daha yakından incelenebilir. Ben de Sokolov ile aynı düşüncedeyim:

"16. ve 17.yy'ın tarihsel koşulları altında mistik panteizm dinin kişiselleştirilmesi sürecinde ve resmi Hıristiyan doktrinin sınırlandırılmasında önemli bir rol oynamıştı."⁵

Bu süreçte naturalist ve dini-mistik panteizm o kadar iç içe geçmişti ki, sadece çok seyrek olarak saf bir form halinde bazı düşünürlerde ortaya çıkıyordu. Bu açık form, örneğin Sebastian Frank⁶, Valentine Weigel ve Jacob Böchme'de kendini gösterir.

-Hem materyalist hem de idealist biçimlerinde- panteizm uzun bir gelişim çizgisine sahiptir. Bu çizgide değişik evreler tespit edilebilir. Panteist düşüncenin zirve noktasına, ancak Giordino Bruno ve Baruch de Spinoza ile ulaşılır. –

⁴ F.Engels, Der deutsche Bauernkrieg. In: K.Marx/ F.Engels, Werke, Bd. 7, Berlin 1960, s.344.

⁵ Sokolov, V. V., *Filosofija Spinozy i sovremenosti*. Moskova, 1964, s. 62.

⁶Bkz. S. Wollgast, Sebastian Franck-Leben Philosophisches Schaffen. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie I (15) 1967, s. 50-66; S. Wollgast, Sebastian Franck (1499-1542). Ein Beitrag zu seiner Biographie, seiner Darstellung in der wissenschaftlichen Literatur und zu seinem philosophischen Schaffen. Habilitationsschrift, Dresten, 1968(Masch. Schrift, unveröffentlicht).

Devrimci etkisiyle büyük bir önem arz eden- materyalist panteizm, her zaman insanın dinsel yabancılaşma basamağının bir yükseltilmesidir. Marks bu materyalist panteizmi, bir aracıyla, yani doğaüstü vahiy tecrübesi yaşadığını iddia eden bir din kurucusuyla ilgili bir ilişki olarak kavrar. Bu durum, her zaman tecrübesiz din adamları ile yetkin din adamları arasındaki mistikleştirici ilişkinin yok edilmesidir. Marks bunu da, dinsel yabancılaşmanın başka bir durumu olarak görmüştür.⁷ Her şeyden önce kilisenin dünya görüşüyle ilgili tartışmalarda sosyal gelişimin felsefi bir yansıması (reflektion) olarak gözüken panteizm, genellikle dinden uzaklaşmanın bir yolu sayılır. Bu da özellikle Giordano Bruno, Baruch de Spinoza felsefesinde açıkça görülür.

G. W .Hegel, panteizm kavramını felsefi olarak ele almıştır. Onu, günlük dilin aşırılıklarından, kötü niyetli belli bir dünya görüşüne dayalı suçlamalardan kurtarmıştır. Hegel'e göre "şimdiki zaman"da kullanılan panteizm sözünden büyük bir yanlış anlama ortaya çıkmaktadır. Modern dil kullanımında her şey kavramından şunlar anlaşılmalıdır;

"Her şey ve her biri tamamen kendi ampirik ayrıntısında, örneğin şu kutu, sadece kendi özellikleri açısından, bu renkten, şöyle şöyle büyük, şöyle şekillenmiş, şu kadar ağır vs.... Şimdi günümüz teologlarından bazıları felsefeye ilişkin olarak, onun her şeyi tanrılaştıracağını iddia ederlerse böylece bu sözün anlamı bahsedilen anlamında alınmış olarak bu, felsefeye yüklenen bir yüküdür ve aynı zamanda ona karşı yapılabilecek olan şikayet bütünüyle yanlıştır. Panteizme ilişkin böyle bir yaklaşım, en çok akılsız kafalarda ortaya çıkar ve ne her hangi bir dinde... ve ne de her hangi bir felsefede karşılık bulur. Panteizm olarak tanımlanan her şey, bu nedenle bu ya da şu münferit olan değildir. Aksine o, daha ziyade bütün bağlamında her şeydir, yani ayrıntılarda içkin olmakla birlikte ayrıntıların soyutlamasıyla ve onların ampirik gerçekliği ile var olmaktadır. Öyle ki, münferit olanın bu özelliği nedeniyle değil, aksine, hakiki ve yetkin olanı, aynı şekilde ayrıntılarda şimdiki zaman özelliğine sahip olan, tebarüz ettirilen ve kastedilen genel ruhu ya da daha popüler olanı ifade eden bir şeydir."⁸

Girişte de belirtildiği gibi Hegel, Geç Orta Çağ'ın mistisizmini kendi eğilimleri içerisinde ne kadar doğru değerlendiriyorsa, aynı şekilde ele almış oldu-

⁷ Bkz. K. Marx, Zur Kritik der Nationalökonomie. Ökonomisch-philosophische Manuskripte. In: K. Marx/ F. Engels, Kleine ökonomische Schriften, Berlin, 1955, s. 107f.

⁸ G.W.F.Hegel, Aesthetik, Bd.I, a. a. O., s. 355. Aehnlich: G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Religion. I. Band, Stuttgart, 1928, s. 109-111.

ğu –Johannes Gerson (1363-1429), Raymund von Sabunde (Ö. 1437), ve Raimundus Lullus (1234-1315) gibi kimseleri de, o ölçüde zayıf bir temsil kabiliyetine sahip kimseler olarak değerlendiriyor. Hatta Roger Bacon da bu gruba dahil edilebilir. Buna karşılık, M.Eckhart, Tauler, Suso hatta “Theologia Deutsch” bu bağlamda zikredilmemiştir. Buradan hareketle, Hegel’in kendi felsefe tarihinde Spinoza ve Jacob Böchme’ye kadar mistisizme ve panteizme hangi rolü biçtiğini görebiliriz. Hegel, “Wissenschaft der Logik (Mantık Bilimi)”adlı eserinde Elealılardan soyut panteizminden bahseder ve panteizm olgusunun soyut özdeşlik olduğuna inanır.⁹ Başka bir yerde de Hegel, panteizmin Eleali’lardan kaynaklandığını savunur. Hegel bunu yaparken aşağıdaki fragmenti referans alır:

“Eşit olmayanın, eşit olmayandan ortaya çıkması aynı ölçüde zayıf bir ihtimaldir. Zira eğer zayıf olandan güçlü olan veya küçük olandan büyük olan veya kötü olandan iyi olan veya tam tersine iyi olandan kötü olan doğsa, o zaman var olmayan var olandan ortaya çıkardı ki, bu imkansızdır; O halde Tanrı ebedidir.”¹⁰

Hegel bundan şu sonucu çıkarır: “Bu durum panteizm (Spinozacılık) olarak ifade edilmiştir. Bu da “ex nihilo fit nihil” (hiçten hiçbir şey çıkmaz) cümlesine dayanır.”¹¹

Gerçi Hegel, Eski Yunan doğa felsefesini ayrıntılı olarak ele almıştır. Buna karşılık onda panteizm oldukça zayıf bir yansıtmayla öne çıkmaktadır. Açıkça Hegel, Doğa Felsefesinde de doğrudan doğruya öne çıkan ve Felsefe Tarihinde geçişken bir panteist gelişimin varlığının bilincinde değildi. Bunun aynısı –ciddi sınırlamalarla birlikte- mistisizmle ilgili tasvirler için de geçerlidir.

Hegel haklı olarak Stoacıların panteizmini vurgulamıştır: Yani onların Logos’u; “anlaşılır bir dünya ruhudur. Onlar buna Tanrı dediği için bu panteizmdir. Bütün bu felsefe panteisttir. Kavram ve akıl dünyadadır.”¹²

Bu cümleyi sağlamlaştırmak için o, Eski Stoacıların üyesi olan Kleanthes’in bir hymne (şiiir, övgü)’sine baş vurur. Her ne kadar tutumlarında

⁹ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, I. Teil, Leipzig, 1951, s. 69.

¹⁰ Hierzit. Nach G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Erster Band, Stuttgart, 1928, s. 320-321.

¹¹ G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Erster Band, a. a. O., s. 321.

¹² G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Zweiter Band, Stuttgart, 1928, s. 437.

pek çok müşterek öğeler varsa da biz bilindiği üzere, Eski ,Orta ve Yeni Stoacıları birbirlerinden ayırırız. Hegel bunu göz ardı etmiş ve Stoacıları genel olarak bahsetmiştir. Böylece o, kısa bir yorumlamadan sonra Cicero'nun eserlerinden bir yerde "De Natura Dorum"u belirlemiştir. "Ancak Tanrı, esasen doğanın, ateşin ve böylece dünya ruhunun bütün eylemidir. Stoacı doğa anlayışı mükemmel bir panteizmdir."¹³

Ancak Cicero, Genç Stoanın en önemli temsilcilerinden biridir. Hatta bana göre o, Genç Stoanın öncüsü sayılır. Eğer Hegel'in şu tespitine göre hareket edersek:

"...Onların (Stoacıların) panteizmi halkın genel Tanrı anlayışına, aynı şekilde onunla bağlantılı batıl inançlara, bütün mucize inançlarına ve kehanete (divination), bağlanır."¹⁴

Hegel burada açıkça Cicero'ya dayanır. Hegel, Stoacılar için ayrıca şunları belirler:

" Bu, tinin yükselmesinin başlangıcıdır. Her şey dünyada yaşar. Bu bir hayattır ve ideadır. Ancak bu özsel form, Stoacılık'ta bu birliğe yani panteizmin formuna sahiptir."¹⁵

Hegel bu panteizmi Yeni Platonculardan şu şekilde ayırır:

"Tanrı'nın somut olarak tasarlanması noktasında biz doğrudan doğruya bizzat onda Tanrısal bir dünyaya sahibiz. Roma dünyasının felaketi, insanın şimdiye kadar huzuruna sahip olmadığına dair bu çıkarsamada yatar. Bu durum, hava, ateş, su vb. tabii şeyler ve daha sonra insanın içinde huzur bulunduğu, hakiki gördüğü ve yüceltiği bir panteizmde ortaya çıkmıştı. Buna karşılık şimdi dünyanın geleceğine yönelik acısına kuşkular girmiştir. Bu biçimlendirmede, tabii sonlu dünyayı ve ahlâkî dünyayı oluşturan devlet hayatına ait inançsızlık devreye girmiştir."¹⁶

Hegel'in Antik dönemin çıkış noktasında panteizmin iki türüyle ilgili ayırımını, daha yakından takip etmek gerekir. Şimdiye kadar Marxist edebiyatta ağırlıklı olarak Antik Doğa Felsefesine dayalı panteizm ile dinsiz (heidnisch) idealizmin sudur nazariyesi ve özellikle de Yeni Platonculuk ayrı tutulmuştur.¹⁷

¹³ a.g.e., s. 440.

¹⁴ a.g.e., s. 442.

¹⁵ G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Dritter Band, a. a. O., s. 11.

¹⁶ a.g.e., s. 17.

¹⁷ Bkz. V. V. Sokolov, Filosofija Spinozy i sovremenosti. A. a. O., s. 27ff.

Hegel'ci ayrışım, Stoacılıkta ve daha sonraki Geç Antik sistemlerde, panteizmin belirlenmesini ve bütünüyle sınırlanmasını ister. Her şeyden önce bu, söz konusu panteist felsefeci ekollerin farklı toplumsal temellerinin aydınlatmasını gerekli kılar. Hegel'in bu vurgusu kuşkusuz Yeni Platonculuk gibi dünyadan kaçışı anlatan Genç Stoacılar için geçerli değildir. Yeni Platonculuk Hegel tarafından aşağıdaki bakış açılarına göre gruplandırılır:

“İnsanın dünyasıyla olan birliği” yüksek bir biçimde tekrar kurulsun diye öyle kırılmıştır ki, dünya, anlaşılır bir dünya olarak Tanrı tarafından kabul edilebilsin. Burada Tanrı'nın kendi kendini belirlemesi asıl ilgi noktasını oluşturur.”¹⁸

Philo, Kabbala, Gnosis aynı grup altında kısaca ele alınmıştır.

Gerçekte Yeni Platonculuk kendi içinde panteist felsefi bir sistem olarak görülemez. Bu sistemde panteizmin gelişimine ait imkanlar, Tanrı'nın kişilik sahibi olmayan bir varlık olarak kavranmasında yatar. Monoteist dinlerin yaratıcılığı nesnelerin ortaya çıkmasına ilişkin metafizik düşüncenin önemli bir ifadesi olarak anlaşılırsa, o zaman, daha idealistik ve mistikleştirilmiş bir formda olsa bile yeni Platoncu sudur düşüncesi diyalektik bir eğilim içerir. Hegel, “İskenderiye Felsefesi” başlığı altında Ammonius Sakkas, Plotinos, Porphyrius, Jamblichus, Proklos'a kadar uzanan kısaca bütün yeni Platoncuları ele alır. Burada Proklos'un haleflerinden birkaç tanesi de kısaca zikredilir. Haklılıkla ve önemine uygun olarak Plotinos ve Proklos incelemenin odağını oluşturur. Hegel “mistik” ifadesinin Yeni Platoncularda oldukça sık ortaya çıktığını tespit ederek mistisizmi spekülative felsefe olarak; “düşüncedeki varlık, ve anlayış olarak belirler.”¹⁹ Aynı zamanda o, Proklos biçiminde Yeni Platoncu idealarnın daha sonraki felsefede uzun bir süre etkilemeye devam ettiğini tespit eder.

“Eski saf mistik skolastikleri bizim Proklos'ta gördüğümüz şeye sahipler, hatta son zamanlara kadar Katolik kilisede de mistik olarak Tanrı'dan bahsedilirse bunlar Yeni Platoncu tasarımlardır.”²⁰

Orta Çağ Arap felsefesini incelerken Hegel şunları tespit etmiştir: “Bunlar yüksek düşüncelerinde Doğu için geçerli olan temel konumu yani, bilince ilişkin

¹⁸ G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Dritter Band, a. a. O., s. 17

¹⁹ a.g.e., s. 91.

²⁰ a.g.e., s. 93.

bir tözü ortaya koymuşlardır. Bu panteizm, eğer Spinozacılık kastedilirse doğu şairlerinin, tarihçilerinin, filozoflarının genel niyetlerinin bir duruş noktasıdır.”²¹

Burada panteizm ile Spinozacılık arasında haklı bir nedene dayanmayan bir özdeşleşme tekrar gündeme gelmektedir. Hegel, Spinozacılığın, panteizmin teorik anlamda en yüksek güce sahip olduğunu yine onun farklı gelişim basamaklarından hareket ettiğini görmedi. Hegel'e göre gerçek panteizm Doğu'ya aittir.

“Bu Tanrısal olanın ve her şeyin mutlak birliği düşüncesini bu birlikte görür. Birlik ve bütünlük olarak Tanrısalılık, artık şimdiki zamanda ifade edilmek suretiyle dile getirilen ayrıntıların kaybolmasıyla bilinç düzeyine gelebilir. Tanrısal olan şey, burada bir yandan farklı nesnelere immanent olarak, hatta farklı varoluşlarda (existenz) ve bunların içerisinde tercih edilebilen ve harika olan olarak tasavvur edilmiştir. Diğer yandan bu Bir, bu ve başka ve yine yeniden bir başka olarak ve kendisini her şeye koyarak, ayrıntılar ve partiküler (parçacıklar) olanlar kaldırılmış ve yok edilmiş olarak gözükürler. Zira her münferit olan bu Bir olamaz, bilakis bu Bir, bütüne bir bakışı ifade eden toplam ayrıntılardır. Çünkü bu Bir, örneğin, yaşam aynı zamanda ölümdür -ve böylece yalnızca yaşam değil öyle ki, yaşam ve güneş olarak, deniz yaşam olmayarak, deniz ve güneş tanrısalı ve Bir olanı meydana getirir. Aynı zamanda burada gerçek yücelikte olduğu gibi araz (akzidentiell) olan henüz açıkça olumsuz olarak ve hizmet edici olarak konulmamıştır ve aksine töz bunun tersi olur. Çünkü bütün özel olanlarda o, kendinde özel ve araz (akzidentiell) olan Bir'dir. Bu münferit olan da zıttıdır. -Zira O değiştiği ve fantezi özü belirli bir varlıkla sınırlandırmayıp bilakis başka birine geçmek için her bir belirlenimden geçerek, bunu geçersizleştirdiği için- bu, bu özün üzerine çıktığı ve böylelikle yükseldiği arazlar (akzidentiellen) olur.”²²

Hegel'in bu iddialarına, aşağıda belirtilen şekilde yaklaşılabilir: Marxist-Leninist Felsefede materyalist ve İdealist Panteizm ayrılırsa, o zaman panteizmin kendini açıkça sergilediği yerde materyalizmin olup olmadığı sorunu ortaya çıkar. Materyalizmin belirlenmesi tarihsel ve somut olmalıdır. İnsicamlı (konsequent) materyalizm ancak dialektik materyalizmde bulunabilir. Geçmişte pek çok materyalist öğeler idealist açıdan yorumlanmıştır. Engels'in bu konuda vurguladığı hususlar ise şunlardır:

²¹ a.g.e., s. 127.

²² G. W. F. Hegel, Aesthetk Bd. I., a. a. O., s. 356.

“Orta Çağ Skolastiğinde büyük bir rol oynamış olan düşüncenin varlıkla ilişkisi sorunu yani şu soru; ezeli olan, Geist midir, yoksa doğa mıdır? Bu soru, Kiliseye karşı yöneltilmişti. Buna ilave olarak şu soru da söz konusuydu; Tanrı dünyayı yarattı mı, veya dünya ezelden beri var mıdır?”²³

-Bütün bu çatışma, kuramsal ifadesini aynı zamanda panteizme de ait olan maddenin sonsuzluğuna ilişkin materyalist ve ateist öğretilerde bulur. Hermann Ley, Plotinos’dan materyalist panteizm yani materyalizmin nasıl ortaya çıkabileceğini göstermiştir.²⁴ Ona göre marksist, Hegel’in aşağıdaki ifadelerine razı olmaz:

“Onların felsefesi (Arapların felsefesi-S.W), felsefenin oluşumunda gerçek bir basamak olmaz. Onlar felsefenin ilkelerini geliştirmemişlerdir.”²⁵

Bu yanlış değerlendirmelere uygun olarak Kindi, Farabi, Avicenna (İbn Sina), Averroes (İbn Rüşd) ve İbn Tufeyl’i sadece Aristoteles’in yorumcuları olarak değerlendirilirler. Ancak Hegel’i bu yanlış yaklaşımından dolayı suçlamamak lazımdır. Zira Arap Dil Bilimi onun yaşadığı dönemde daha başlangıç dönemindeydi.

Kilise Babalarının ve Skolastiklerin felsefe yapmalarını Hegel, bağımsız bulmaz. -Bugün bildiğimiz üzere bu kanaatinde O, haklı değildir.- Hegel, onların Aristoteles ve Yeni Platonculara olan güçlü bağımlılıklarını vurgular. Skolastik felsefenin bağımsız düşüncesinin aşığılanmasında Hegel iki türlü olumsuzlamaya düşmektedir: Bunlardan biri, Skolastiğin Aydınlanma ve reformasyon vasıtasıyla olumsuzlanması. Diğeri ise, Marksist felsefede, Skolastik içindeki değerli düşüncelerin farkına varılmasının başlangıcında olduğumuz hususudur.²⁶

²³ F. Engels, Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. In: K. Marx/ F. Engels, Werke, Bd. 21, Berlin 1962, s. 275.

²⁴ Bkz. H. Ley, Studie zur Geschichte des Materialismus im Mittelalter. Berlin, 1957; H. Ley, Geschichte der Aufklärung und des Ateismus, Band 2/1, Berlin, 1970.

²⁵ G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Dritter Band, a. a. O., s. 125.

²⁶ F. Engels’in “Dialektik der Natur”da Orta Çağ’a ilişkin ifadeleri bir hareket noktası olabilir. Bkz. A. Kolesnyk, Methodologische Probleme der Geschichte Philosophie im deutschen Mittelalter. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 5 (16) 1868r, s. 581-592.

²⁷ Bkz. G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Dritter Band, a. a. O., s. 170.

²⁸ A.g.e., s. 172-173.

“Orataçağ”ın tinsel yaşantısındaki muhalif çabalara Hegel kısmen değinmiştir. Hegel’e göre mistikler Abelardus’a bağlandıkları gibi Anselm von Canterbury’e de bağlanmışlardır.²⁷ Bu bağlamda Amalrich von Bena ve David von Dinant açıkça mistik olarak nitelendirilmişlerdir.²⁸ Hegel, onların eserlerinden yapılan alıntılardan hareketle onların materyalist-panteist olduklarını kanıtlar. Hegel açıkça, yukarıda bahsedilen panteizm ve mistisizmle olan yakın ilişkilerine dikkat çekerek onlar için her iki grupta nilemeyi mümkün görür.

16. yy’lın felsefesinde panteizm konusunu incelerken Hegel, Giordana Bruno’yu da ele alır. Onun felsefesi;

“genellikle Spinozacılık ve panteizmdir. İnsanın Tanrı ve dünyadan ayrılması, dışsallığın bütün bu ilişkileri, her şeyin birliğinin canlı idesine atfedilmesidir.”²⁹

Hegel bu konuda Bruno’nun görüşlerini İskenderiye düşüncesinin yansıması olarak sayar ve bu nedenle orijinal bulmaz. Bununla birlikte Bruno’nun sistemine çok çeşitli eleştirileri vardır. Ancak o, şunu vurgular; “Bruno”un bu sistemi tamamen objektif bir Spinozacılıktır.”³⁰ Lucilius Vanini’de de bazı panteist unsurlar tespit edilir. Burada Hegel’in reformasyona ait yorumu dikkat çekicidir. Zira O, burada Luther ve Katolik Kilisesinin daha doğrusu Skolastiğin yaklaşımlarını karşılaştırır. Onun bu tasvirinde ne halk reformasyonu ne de reformasyonun “sol kanadı” bir rol oynar. Ancak, bunlarda mistisizm ve panteizm beslenir ve geliştirilir. O, reformasyonu felsefenin dayandığı bir dönüm noktası olarak gördüğü için burada doğal olarak panteizm ve mistisizm pek az rol oynamalıdır.

-Tamamen akla uygun gözüktüğü gibi- Hegel materyalist ve idealist panteizm arasında, ortodoks (sünni) ve heterodoks (ehl-i bid’at) mistisizm arasında bir ayırım yapmaz. O reformasyondan başlayarak felsefe ve teolojinin birbirinden uzaklaşmasını belirleyici olarak görür. Felsefeyle teoloji arasında artan eşitlik bu dönem için karakteristik bir özelliktir. Böyle bir anlatım, materyalist panteizmle heterodoks (bid’atçı) mistisizmin erken aydınlanma dönemine kadar ilerlemeci bir rol oynadığını –en azından halk kitleleri arasında, toplumsal mu-

²⁹ G. W. F. Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Dritter Band, a. a. O., s. 228.

³⁰ a.g.e., s. 231.

halefetin bazı kesimlerinde- unuttur. Engels'in ifadesi yalnızca köylü savaşları için değil, 18. yy'a kadar geçen zaman dilimi için de geçerlidir:

“Var olan toplumsal ilişkileri sorgulanmak için onların kutsallık belgeleri bir tarafa bırakılmıyordu.”³¹

O, insan öz bilincinin gelişimiyle bağlantılı bir süreçtir. Öz bilincin gelişimi aynı şekilde mistisizmin tanrılaşma süreci ve bu dönemin panteizmi yardımıyla gerçekleşir. Bir defasında Ludwig Feuerbach şöyle bir tespitte bulunmuştu;

“Alman materyalizmi dinî bir kökene sahiptir. Reformasyonla başlar. Tanrı'nın insanlar için sevgisinin bir meyvesidir....Buna göre bir Alman materyalisti gayr-i meşru değildir, Alman biliminin yabancı düşünceyle olan ilişkisinin ürünü değildir. O reformasyon çağında dünyanın ışığını gören gerçek Alman düşüncesidir.”³²

Bu gelişim çizgisi, çıkış noktasını reformasyon döneminin panteist ve mistik düşüncelerinden alır. Ve Valentin Weigel, Jacob Böhme, Johann Conrad Dippel, Gottfried Arnold vb yardımlarıyla Johann Cristian Edelmann üzerinden Aydınlanma dönemine ulaşır.³³

Hegel bu çizgiyi takip etmez ve onu hiç görmez bile. Onun panteizm değerlendirmelerinde Francis Bacon'nun yanında Alman panteist ve mistiği Jakob Böhme'ye yeni felsefenin başlatıcısı konumu yüklediği merkezi bir durum ortaya çıkar. Böhme'ye yönelik bütün eleştirilerine rağmen Hegel onu ilk Alman felsefecilerinden sayar.³⁴ Ancak bu doğru değildir. Hegel'i daha çok Böhme'nin dialektik unsurları ilgilendirir. Panteizm ve dialektik şöyle ya da böyle görünür bir ilişki içinde bulunur. Her panteist, sonsuz Tanrı (doğa) ile birey arasındaki ilişki; sonsuz Tanrı ile sonsuz madde arasındaki ilişki; bunların değişkenlik etkisi; beden, vücudun sükunet ve hareketliliğiyle ilgili belirlenmişliği üzerinde toplam ilişki bağlamında ifadeler kullanma gereği duyar. Olayların süreç karakteri panteist düşüncenin en önemli temel konularından bir tanesidir.

Hegel panteist gelişimle ilgili Böhme'den Spinoza'ya geçer.

³¹ F. Engels, *Der deutsche Bauernkrieg*. A. a. O., s. 344.

³² L. Feuerbach, *Der religiöse Ursprung des deutschen Materialismus*. In: Ludwig Feuerbachs *Sämtliche Werke*, X. Bd., Leipzig, 1890, s. 104, 101.

³³ Delil şurada yer almaktadır; S. Wollgast, *Sebastian Franck und seine Wirkung auf die Entwicklung des Pantheismus in Deutschland*. A. a. O.

³⁴ G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Dritter Band, a. a. O., s. 300

“Spinoza'nın sistemi düşüncede yüceltilmiş, mutlak panteizm ve monoteizmdir.”³⁵

Ve Hegel şöyle devam eder;

“Genel olarak bilinmelidir ki, düşünce Spinozacılığın duruş noktasına uygun olmalıdır. Bu, felsefe yapmaya yönelik önemli bir başlangıçtır. Felsefe yapmaya başlanıldığı zaman önce Spinozacı olmak gerekir. Ruh, hakiki sayılan her şeyin içinde battığı bir cevherin, bu etkisinde yıkanmalıdır. Bu felsefenin ulaşması gerektiği özel olan her şeyin olumsuzlanmasıdır. Ayrıca da tinin özgürlüğü ve mutlak temelidir.”³⁶

Hegel söz konusu çağda Almanya'da panteizm ve mistisizm konusunda Angelus Silesius örneğine işaret eder;

“Tanrı ve özbilinçte, şimdi olarak Tanrı ile bu birlikte kendisini hisseden bu özne hakkındaki panteist birlik, Hristiyanlıkta öznel bir biçimde dile geldiği gibi mistisizmi gündeme getirir Örnek olarak Angelus Silesius'un ismini vermek istiyorum. Bu büyük bir cesaret, bakma ve hissetmenin derinliğiyle Tanrı'nın özsel varlığını insanın özneliği ile harika ve mistik bir anlatım gücüyle ifade etmiştir. Buna karşın başlangıçtaki Doğu'ya has panteizm bir özün farklı görünüşlerindeki görünüşünü, öznenin feragatını vurgulamış yani böylelikle bilincin genişlemesi, aynı şekilde sonluluktan bütünüyle kurtuluş sayesinde bilincin yüksek genişlemesi bütün harika ve iyi olanlara geçişin ruhsallığına ulaşır.”³⁷

Hegel'in Almanya'da 16. ve 17. yy. daki panteist gelişim çizgisini ve onun ilerlemeci önemini görmemesi konusunda onu eleştirmek yersizdir. Buna benzer düşünceler arada sırada bazı marksist yazarlarda da ortaya çıkar. Sözgelimi Herbert Lindner;

“...antik ve halk materyalizmi arasında Orta Çağ'ın feodal ideolojisinin dalgalandığı bir boşluk ortaya çıkar.”³⁸

³⁵ a.g.e., s. 375.

³⁶ a.g.e., s.376. Hegel “System der Philosophie. Drittel Teil. Die Philosophie des Geistes” (Stuttgart 1929, s. 55-56) da benzer şeyler ifade ediyor. Diğer taraftan Hegel Spinoza'yı ateist ve panteist suçlamasına çoğu kez karşı çıkmış, onun sistemini a cosmism olarak anlaşılmasını istemiştir. (Bkz. G. W. F. Hegel, Enzyklopaedie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. (1830), Berlin, 1969, s. 71f.)

³⁷ G. W. F. Hegel, Aesthetik, Bd. I., a. a. O., s. 361.

³⁸H. Linder, Der Entwicklungsgang der Philosophischen Denkens, Berlin 1966, s. 137.

Panteist felsefenin mistisizmle bağlantısını göstererek onun önemine atıfta bulunması Hegel'in bir hizmetidir. Marksizmin Hegel'deki bu problematikde kalması ve onu koruması ilerlemeci bir durumdur.

Eğer Brugger'e inanılırsa Hegel'in kendisini de bizzat panteist olarak değerlendirilebilir. Onun düşüncesine göre Hegel, Fichte, Schelling, Croce, Gentile (!) ile birlikte evrimci bir panteizmi temsil eder. "Buna göre Tanrı kendini dünyanın oluşum süreci sayesinde gerçekleştirir ve öz bilince ulaşır."³⁹ Hegel'in panteist olarak değerlendirilmesi orijinal değildir. Hegel'in kendisi panteist görünmeye bütün gücüyle karşı koymuştur. Ancak bu, onun kendini bu şekilde değerlendirmesi doğal olarak yeterli değildir. Kişi kendisinin düşündüğü değildir. Hegel'in felsefesi daha kendisi yaşarken panteist olarak nitelenmiş – o zamanki Papalığa ait Devlet Kardinal Sekreteryası tarafından Hristiyanlık dışı ilan edilmiştir. Marksizm ve Leninizmin anladığı anlamda Hegel'in kendini objektif idealist olarak değerlendirmesi, panteist Hegel efsanesini kanıtlarla yok etmeye yetmeyecek genelliktir. Bu konuda özel araştırmalar gerekmektedir.⁴⁰ Aynı şekilde yanlış olan bir başka konu ise; Hegel'in felsefesinin Oetinger, Bengel vb. Schwabya pietizmine dayandırılmasıdır. Oetinger ve Bengel Hegel üzerinde etkili olsalar bile onun sisteminde büyük bir öneme sahip değillerdir. Hegel'le ilgili politik ve anti-komünist izlerle ilgili bütün gruplandırmalar, Wilhelm Raimund Beyer'in isabetli bir şekilde kanıtladığı gibi, az ya da çok örtülü olduğu açıktır.⁴¹ Hegel'in mistisizm ve panteizm hakkındaki görüşleri; kendi idealizmden ve döneminden kaynaklanan sınırlara rağmen, hâlâ bütünüyle üzerinde durmaya değerdir

³⁹ Philosophisches Wörterbuch, herausgeg. von W. Brugger, 12. Aufl., Freiburg-Basel-Wien, 1965, s. 228.

⁴⁰ Bu, din, felsefe, ateizm ve panteizm gibi kavramların kendi ilişkileri içerisinde anlatımı için geçerlidir. (Bkz. G. W. F. Hegel, System der Philosophie. Drittel Teil. Die Philosophie des Geistes, a. a. O., s. 461-474; G.W.F.Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Religion. Erster Band, a. a. O., s. 406-408).

⁴¹ Bkz. W. R. Beyer, Hegel-Bilder, Kritik der Hegel-Deutungen, Berlin, 1964, s. 130-141. 14.6.1971'de yazılmıştır.

Yazar: Dr.Siegfried Wollgast, Dresten Üniversitesi Felsefe ve Teknik Kültür Bilimleri Bölümü